

"הצעדים האבודים"

סיורים מקוונים של מדריכי טיולים פלסטינים
בעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל

מילות מפתח: חברון/אלח'ליל, תיירות, סיורים מקוונים, מדריכי טיולים, מישל דה סרטו

תקציר

מאמר זה מתאר ומנתח יוזמה תיירותית של מדריכי טיולים פלסטינים מחברון, שהקימו ערוץ יוטיוב הנושא את השם "ילא מענא ע-פלסטין (يلا معانا ع فلسطين) בתרגום חופשי "בואו אתנו לפלסטין", המציע סיורים רגליים מצולמים בשפה הערבית בחברון/אלח'ליל ובכל רחבי הגדה המערבית. הערוץ הוקם בתקופת הסגרים של מגפת הקורונה.

במוקד המאמר סיור שנערך וצולם בשכונת אלקזאזין שבעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל¹. הפעילות התיירותית של מארגני הסיור נבחנת לאור מושג "המבט התיירותי" (Tourist Gaze), שטבע הסוציולוג ג'ון אורי (Urry). המושג מתאר את החוויה התיירותית כהבניה חברתית המבוססת בעיקרה על חוש הראייה ועל משטרי מבט, וכן לאור הפילוסופיה

1 אני כותבת את שמה הערבי והעברי של העיר הפלסטינית מתוך רצון להתייחס ברוזמנית לזיקות המסורתיות וההיסטוריות של יהודים אל חברון.

המרחבית של הפילוסוף מישל דה סרטו, הבוחנת את הזיקות בין אופני הידיעה והמרחב. במהלך הדיון אבקש להצביע על שורת המתחים המכוננים את המבט התיירותי הכפול בשכונת אלקזאזין ואת המערכת הסמיוטית שהוא מזמן לצופים/תיירים. העיון בסיוור מלמד על השפעת הסרגציה הנאכפת על תושבי העיר העתיקה בשל הכיבוש הישראלי ועל זו הנובעת מסיבות חברתיות ומעמדיות, על תוכני הסיוורים של מדריכי "ילא מענא ע-פלסטיין".

מבוא

לא מענא ע-פלסטיין (يلا معانا ع فلسطين להלן "ילא מענא"),² הוא ערוץ יוטיוב המציע סיוורים רגליים מצולמים ומקוונים בשפה הערבית בחברון/אלח'ליל ובכל רחבי הגדה המערבית ואף באתרים בתחום הקו הירוק. הערוץ הוקם בידי מדריכי טיולים פלסטינים, מועין אבו שח'ידם ונועמאן עזאם סלהב, תושבי חברון/אלח'ליל.³ השניים מצלמים ועורכים את הטיולים, וכך מתאימים אותם לצפייה ברשתות המדיה החברתיות. מייסדיו של הערוץ, הנמנים עם ההנהגה הבוגרת של תנועת הצופים בחברון/אלח'ליל, אינם מדריכי תיירים מקצועיים. את רוחם ההרפתקנית ואת זיקתם לטיולי שטח הם מסבירים בחניכתם הצופית. מטרתם של הסיוורים המצולמים לחזק את זיקתם הלאומית של הפלסטינים אל הטבע והנוף של מולדתם באמצעות קידום תרבות פנאי של טיולים וביקור באתרי טבע. הזיקה בין פרקטיקות צופיות של טיולי שטח, מחנאות ופרקטיקות סמי-צבאיות לפיתוח זהות לאומית והתנגדות אפיינו את תנועת

- 2 לערוץ היוטיוב של "ילא מענא ע-פלסטיין": <https://www.youtube.com/c/ComeToPalestine>
- 3 על נסיבות הקמתו של הערוץ ראו ריאיון טלוויזיוני של נועמאן ומועין בתוכנית הבוקר של רשת השידור הפלסטינית (PNN) בבית לחם, בתאריך 28.10.2020. <https://youtu.be/cDN4BfUtuDY>. מיום הקמתו (4 באוגוסט 2020) צפו בערוץ 12,213,178 מיליוני צופים, ויש לו 38,000 עוקבים.

הצופים הפלסטינית מראשית היווסדה (Degani, 2014). החל משנות ה־80 של המאה ה־20, עם התחזקותה של תנועת צופים פן־פלסטינית ובעקבות השתחררותה מסמכותם של הממסדים הדתיים, הפכה פעילות הצופים מוקד להצגה פומבית של זהות לאומית (Bowman, 2013, 195–227).

פעילותם הדיגיטלית של מדריכי "לא מענא" משקפת תרבות פנאי של טיולים באתרי טבע, שהתפתחה בקרב קבוצות מטיילים מגוונות גיל ומגדר, במהלך העשור הראשון ועד ראשית העשור השני של המאה ה־21⁴. הקבוצות התארגנו באופן וולונטארי לטיולים בשטחים הפתוחים שבין הערים הפלסטיניות המרכזיות בגדה. לעיתים נכרכו הטיולים בפעילות של קיימות סביבתית, דוגמת מבצעי ניקיון, וכן מסיק זיתים בכפרים ונטיעת עצים. מטרתם של טיולים אלו הייתה בילוי פנאי בחיק הטבע והיכרות עם תושבי הכפרים, אך לא פחות מכך, בעצם הנוכחות הפלסטינית בשטחים הפתוחים – למרות משטר השליטה והפיקוח הישראלי, החומות, והגבלות התנועה ומרחב המחיה בגדה המערבית – הם שיקפו התנגדות פוליטית מודעת (ח'אלידי, 2006). השוטטות והבילוי בחיק הטבע ביקשו לשקף ניכוס מחדש של הטבע והנוף, הכבושים באופן פיזי, כלכלי וסמלי על־ידי ישראל (Vanden Boer, 2020).

הטיולים צולמו באמצעות טלפונים סלולריים והופצו ברשתות החברתיות. התמונות וסרטי הווידאו שאפו להציג פנים שונים ומגוונים של הנוף, הצומח והחי, כמו גם מפגשים עם קבוצות שאינן זוכות לייצוג רב בתקשורת הפלסטינית, כגון הבדווים ותושבי הכפרים. הקבוצות השונות ניהלו דפי פייסבוק ובלוגים, והצטבר בהם מידע רב בעל אופי אנציקלופדי. הטיולים, מצידן Vanden Boer, יצרו קשר וזיקה לא רק לארץ, אלא קשרים

---

4 ראו לדוגמה את פעילותה של קבוצת המשוטטים טג'וואל סאפר (تجوال سفر, "מסעות שוטטות") בערוץ היוטיוב של הקבוצה: <https://www.youtube.com/@safarpalestine8097> המזמינה צעירים פלסטינים להצטרף לקבוצה "לשוטט באדמה שבבעלותם" <https://tjwalsafar.com/about>

זיקות עם פלסטינים בתפוצות דרך הפעילות ברשתות המדיה החברתיות (שם, עמ' 214). פעילות וירטואלית זאת זכתה לתנופה מחודשת בימי הסגרים של מגפת הקורונה, והיא מספקת הקשר למאמר הנוכחי.⁵

מאמר זה מציג מבט בסיוור שנערך בחֶארת אלקזאזין (حارة القزازين) שבעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל. זוהי שכונה מרכזית, שבה עובר מצפון לדרום הנתבי הראשי אל מסג'ד אלאברהימי. השכונה, הגובלת במתחם ההתנחלות "אברהם אבינו", התרוקנה מתושביה. מדיניות ההפרדה שאכפה ישראל לאחר האינתיפאדה השנייה והגבלות התנועה החמורות שהטילה על התושבים הפלסטינים הביאו לנטישת התושבים למקומות מרוחקים ולסגירת מאות בתי עסק (ראו איר 1). קומץ סוחרים שלא היה לאל ידם לעזוב, נותר בלית ברירה בשוק. מדריכי "ילא מענא" סיירו בנתבי הראשי שבשכונת אלקזאזין תוך שהם מצלמים את הסיוור במצלמת הטלפון הסלולארי, הנישא על מוט. החומר המצולם נערך והועלה לערוץ היוטיוב.

השאלה המנחה במאמר מתמקדת במאפייני "המבט התיירותי": מכלול הדימויים המכוננים את החוויה התיירותית בשכונת אלקזאזין ואת אופני צריכתה: מה הם מאפייניו הוויזואליים, הפרפורמטיביים והנרטיביים של הסיוור המצולם? אילו מן התפקידים המיוחסים למדריכי טיולים – הבולטים שבהם מורי דרך, מתווכחי תרבות וידע, ספקי חוויות, ומשככי חרדות במקום הזר (Cohen, 1985; Feldman & Skinner, 2018;) – ממלאים מארגני הסיוור? וכן, כיצד מעצב המצב הפוליטי בעיר העתיקה של חברון את המבט התיירותי בשכונת אלקזאזין?

מדריכי "ילא מענא" מצלמים את הסיוור במציאות של העדר כפול – העדר הקהל בסיוור והעדר תנועת קונים ופעילות מסחרית בשוק. "עיר רפאים" הוא הדימוי החוזר על עצמו

---

5 כך למשל צולמו כל מסלולי הטיול בשביל "מאסאר אברהים אלח'ליל" – מיזם המציע טיולים רגליים לאורך נתבי של 5,000 ק"מ, המשתרע ברחבי הגדה מהעיר ג'נין בצפון ועד הכפר בית מירסים בדרום. תוך כך הוא עובר גם במרכזיה העירוניים של הרשות הפלסטינית, וחברון בכללם. פעילי המיזם, שנוסד בעיירה בית סחור, צילמו סרטי וידיאו במהלך סיורים רגליים לאורך כל הנתבי, והעלו אותם לערוץ היוטיוב של המיזם בתקופת הקורונה. ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=FIUH3qM5chs&list=PLw2qUoQ6tlm1mU3vGZhyxGxBeUDF32r2j>. ניתן לקרוא על מגוון האסטרטגיות הדיגיטליות שיושמו במגזר המורשת והתיירות הפלסטיני בתקופת מגפת הקורונה, בחוברת מיוחדת This week in Palestine: promoting Palestine המקוון הפלסטיני <https://www.tourism.gov.il/this-week-in-palestine>. *tourism digitally and virtually*, issue 284, December 2021.

בקרב מארגני הסיור. הביטוי "עיר רפאים" הוא מטפורה המסמנת העדר, ומתייחסת לדעיכתם של חיי היום-יום במרכז ההיסטורי בעיר העתיקה של חברון, שהיה שוקק אדם ומסחר. מועין ונידאל מארחים בטיול את איש החינוך החברוני נידאל כאתבה באדר, היסטוריון ואתנוגרף. האחרון ערך מחקר היסטורי-אתנוגרפי על העיר העתיקה ותושביה, המתבסס על ראיונות עם זקני העיר ועל מקורות כתובים. נידאל מגלם מומחיות ותורם ידע היסטורי, אתנוגרפי ואדריכלי לסיור.

מועין, נידאל ונועמאן מנסים להפיח חיים בהעדר באמצעות מגוון נקודות מבט, המבוססות על טכניקות זוויות צילום שונות, שלהן הם מוסיפים פרקטיקה של הזכרת שמות המתבססת על זיכרון מקומי. השלושה מקנים להעדר ממדים פוליטיים, היסטוריים ואתנוגרפיים, תוך שהם מכווננים מערכות שונות של סמלים וסימנים עבור התיירים, בתקווה שיבואו. כל אלו מפיקים את המבט התיירותי על שכונת אלקזאזין, שעליו מבקש המאמר לעמוד.

ההקשר התיאורטי למאמר מתבסס על הפילוסופיה המרחבית של מישל דה סרטו, כפי שהיא באה לידי ביטוי במאמרו הקלאסי "צעדות בעיר" (1980). המחשבה המרחבית של דה-סרטו בוחנת את הזיקות בין אופני הידיעה למרחב (Lock, 1999). הדיון בסיורים המקוונים באמצעות הבחנותיו של דה סרטו מספק למאמר מסגרת תיאורטית ושפה מטפורית.

על-פי דה סרטו, הצעידה היא טקטיקה המייצרת ידע אנושי גופני "מלמטה". היא שונה מהידע האסטרטגי המופשט של האדריכל והקרטוגרף, הנוצר ממרחק, מתוך הצפייה ממעל, צפייה המייצרת ידע חובק כול, פנאופטי, הנשען על משטר המבט. מקורו של המושג במודל בית הסוהר שהתווה הפילוסוף האנגלי ג'רמי בנתהם – הפנאופטיקון. על-פי מודל זה בנויים תאי בית הסוהר במעגל, ובמרכזו מגדל פיקוח. הצופה בראש המגדל רואה, אך אינו נראה לעין האסירים. דה סרטו אימץ את הצעתו של הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו שלפיה השליטה בחברות המודרניות מבוססת על שליטה חזותית, אנונימית, ממרחק. פוקו השתמש במודל הפנאופטיקון כמטפורה לאופן שבו ממשעת החברה המודרנית את חבריה (פוקו, 1993 [2015], 248–254; דורפמן, 2012, 13–14). הסיורים בערוץ היוטיוב מבקשים לייצג את הידע הטקטי הנוצר מהצעדה בעיר. "דיבורם של הצעדים האבודים" הוא צעדי האנשים שחיהם ופעילותם היומיומית יצרו את המרחב, השאירו בעיר העתיקה של חברון עקבות, מסלולים, סטיות וקיצורי דרך, ובלשונו של דה סרטו: "רטוריקות של הליכה" (1980 [2012], 214).

יחד עם זאת, הסיורים המצולמים של מדריכי "ילא מענא" מתבססים על מבטה המציגי של המצלמה ועל אמצעי העריכה. הם משלבים צילומי רחפן המאפשרים מבטים חובקי כול, ממעוף הציפור. הם מנכסים מחדש את האופק – מבטם מתנשא מעל המחסומים, הגבלות התנועה ואמצעי השליטה והפיקוח שאוכף הצבא הישראלי. העיון בסיורים המקוונים חושף שורה של מתחים בין ידע טקטי ואסטרטגי, בין המרחב למקום, בין ראייה להליכה. מועין ונידאל פוסעים בשוק ומשוחחים עם הסוחרים כשהם מצולמים בגובה העין, באופן הממחיש את "היות שם". משם נודדת המצלמה אל ערמות הסחורה הצבעונית שאין לה דורש: מאפים, מזכרות, כלי בית. שילוב צילומי הרחפן, המייצגים מבט מלמעלה, כמו מעניקים למתרחש משמעות חדשה – הם מחברים יחדיו את שני חלקיה של העיר השסועה, וכורכים באחדות אחת את העיר העתיקה וסוחריה. בכך הם יוצרים מחדש את "אלח'ליל הפלסטינית, הערבית, המוסלמית העומדת איתן", כלשון פנייתם הקבועה של מועין ונועמאן לקהל הצופים. צילומי הרחפן כמו משחררים את קו האופק מהשליטה הישראלית. כך תיאר אותה אייל וייצמן: "הדמיון הגיאופוליטי המסורתי זכה לריענון בדמות "גיוסו" [המירכאות במקור] של קו האופק כאחד הגבולות הרבים של הסכסוך; מעתה ואילך, הרצף האורגני שבין מעמקי האדמה והאוויר שמעליה נקטע בפני הקרקע שמפרידים ביניהם" (וייצמן, 2017, 22). המבט הכפול, המשלב בין הידע הטקטי הנוצר מלמטה לבין הידע האסטרטגי שנוצר ממעל, מספק תמונת ניצחון סימבולי על הכיבוש.

המאמר מתבסס על ניתוח תוכן טקסטואלי, פרפורמטיבי וויזואלי של הסיור המצולם, וכן על ראיונות שנערכו עם המדריכים בכלי תקשורת פלסטיניים שונים. המאמר אינו כולל ראיונות אישיים עם המדריכים ולא משמיע את קולם. אי אפשר היה ליצור עימם קשר, לא כל שכן לראיין אותם. נוסף על כך, הסיורים לא נערכו בנוכחות קהל ולא ניתן לעמוד על השפעתם ועל יחסי הגומלין הנוצרים במהלכם. כל אלו משקפים את מגבלות המחקר וטיעונו. יחד עם זאת, הקריאה בסיור המצולם מציעה דרך להכיר את האופנים שבהם מספרים צעירים המתגוררים באלח'ליל את סיפורה לפלסטינים בפלסטין/ישראל ובתפוצות, סיפור המוכר פחות לישראלים המעוניינים בו.

בראשית המאמר אתאר את פעילותה התיירותית של קבוצת "ילא מענא" בעיר העתיקה אלח'ליל על רקע פעולות השיקום שנעשו באזור. אמשיך בתיאור המסלול משכונת בָּאב אֶזְאוּייה לרובע אלקוזאזין. משם אעבור לתיאורה ולעיבודה של החוויה המופקת בסיור המקוון בעיר העתיקה של חברון ולהערות סיכום.

הערוץ "ילא מענא ע-פלסטיין" - הקמתו ופעילותו

הערוץ הוקם בשנת 2020 בתקופת הסגרים של מגפת הקורונה, בידי מועין אבו שח'ידם ונועמאן עזאם סלהב. הטילול הראשון נערך בשמורת ואדי אלקוף שבמערב חברון, שישה קילומטרים מהדרך המחברת את העיר לכפרים הנמצאים מערבית לה. הבחירה באתר זה נבעה מקרבתו לעיר חברון ומהיכרותם העמוקה של מדריכי "ילא מענא" עם המקום. הפנייה למדיום הדיגיטלי שיקפה את צוק העיתים של מגפת הקורונה, שהוסיפה משטר חירום של סגרים וריחוק חברתי לסגרציה הקולוניאליסטית והמעמדית הקיימת בעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל. המיזם הדיגיטלי של מדריכי "ילא מענא", כמיזמי תיירות דיגיטליים אחרים בתקופה זו, ביקש לגלם את חוויית השוטטות ללא גבולות במרחב הפתוח, עבור האנשים הספונים בבתם (Norum & Polson, 2021; Capineri & Romano, 2021).

הסיוורים הרגליים מודרכים על-ידי מועין ומצולמים על-ידי נועמאן, העורך את החומר ומשלב בו צילומי רחפון, כתוביות ומוסיקה. הסיוורים והטילולים הם "למיטיבי לכת", וכוללים סיוורים במערות, טילולי מים ושיט, טיפוס וגלישה. בטיולי שטח אלו בולט הממד הגופני, החווייתי והפרפורמטיבי.

לצד מסלולים אלו משלבים מועין ונועמאן טילולים באתרים פרה-היסטוריים וארכיאולוגיים, במבנים היסטוריים ובמקומות קדושים למוסלמים ולנוצרים. ההדרכה בסיוורים אלו נעשית במשותף עם היסטוריונים וארכיאולוגים הלוקחים חלק בסיוור. סדרת סיוורים כזו נערכה בעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל, במסג'ד אלאברהימי (מערת המכפלה) וברמת אלח'ליל (ממרא). בסדרות אלו בולט מקומם של המדריכים כבעלי ידע מקומי, המבוסס על ניסיון ועל היכרות אישית, וכן כפעילים פוליטיים.

בפעילותם של חברי "ילא מענא" אפשר לזהות מגמות חינוכיות רפורמיסטיות ולאומיות מובהקות, הקשורות ברצון לטפח את זיקתם של הפלסטינים למולדתם על-ידי חשיפה לאתרים היסטוריים ארכיאולוגיים ונופי טבע. זאת לצד טיפוח תרבות פנאי וטיולים רגליים באתרי מורשת וטבע. סיווריהם בחברון/אלח'ליל נושאים אופי "משימתי", כפי שעולה מדבריו של מועין:

עשינו סדרה מיוחדת במינה על ההיסטוריה של בניית חראם אלאברהימי א-שריף. את יודעת שהמקום הזה מיוחד לחלוטין עכשיו, ויש הזנחה גדולה מצד האנשים

שלא מבקרים שם. אז אנחנו עודדנו אנשים לבקר שם, הדגשנו את החשיבות של המקום והצגנו את ההיסטוריה של בניית המקום באמצעות מומחים וסופרים בתחום שאירחנו. כלומר, נתנו לחראם אלאברהימי א־שריף את תשומת הלב המגיעה לו. צילמנו אזורים בחברון שאפילו תושבי חברון לא ידעו עליהם. מכאן המטרה שלנו היא להראות כל דבר בפלסטין ברוח היפה הזאת.⁶

פרסומות החסות של הערוץ משקפות את זיקותיו המקומיות והממסדיות. יש ביניהן פרסומות של בתי עסק חברוניים כגון בתי מסחר לממתקים, ומפעלים לייצור ולמכירת דלתות, וכן קרן סיוע טורקית בינלאומית – "ארגון כוכבי הנוער הבינלאומי" (Genç Ulus – Yıldızları) – המעורבת בתמיכה בפעילות בתחום החינוך הבלתי־פורמלי, כגון ספורט ואתלטיקה, ובפעילות הצופים הפלסטינים, אף באלח'ליל.

ייצור ידע על העיר העתיקה של חברון הוא רובד בולט בפעילותם של מדריכי "ילא מענא", המשקף את הפן האסטרטגי והסמכותי שלה. בריאיון רדיופוני שנערך עם נועמאן בערוץ תקשורת פלסטיני הוא תיאר את הדחף האנציקלופדי שמניע את פעילותם. עיון ברשימת המקורות מגלה את רצונם של השניים להסתמך על כותבים מחברון ועל ידע היסטורי ואתנוגרפי מקומי, במקביל למקורות מידע כלליים:

מקורות המידע שאנחנו מתבססים עליהם רבים ומגוונים, חלקם תדפיסים, חלקם מקורות כתובים וספרים שיש בשוק, כמו הספר "העיר חברון לאורך העידנים" של ד"ר ג'וואד בכר, ועבודת המחקר של המנוח ד"ר עדנאן אבו תבאנה על הספר "אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל". זה, בנוסף למקורות אחרים, אלקטרוניים כתובים, כמו "בלאדנא פלסטיין", של מוצטפא מראד אלדבאע' ו"השכונות העתיקות בעיר חברון האצילה" של אוסתאד' נידאל כאתבה באדר. נוסף לכך ראינו את האנשים האלה. ערכנו ריאיון בעבר עם המנוח ד"ר עדנאן אבו תבאנה ועם ד"ר ג'וואד בכר, וערכנו סמינרים מצולמים עם אוסתד' נידאל כאתבה באדר.

ההישענות על מידע היסטורי ואתנוגרפי מקומי ממקמת את יוזמתם של מדריכי "ילא מענא" ברצף של ייצור ידע מקומי על חברון. אולם מטרתיהם של חברי "ילא מענא"

---

6 ראו ריאיון רדיופוני של מועין בתחנת הרדיו صوت فلسطين (צוֹת פֶּלֶסְטִין, "קול פלסטיין"), 3 באוקטובר 2021 <https://youtu.be/V44aIMpMhM4>

רחבות ושאפתניות יותר. השניים מעוניינים להקים ספרייה דיגיטלית של טיולים שתכלול את כל חלקיה של פלסטין:

אנחנו שואפים להקים ספרייה פלסטינית רחבה שמתעדת את כל אזורי פלסטין, בתוך שטחי הגדה המערבית, בתוך תחומי הקו הירוק, וננסה לסקר כל אזור שנוכל להגיע אליו בפלסטין ולהציג אותו לכל הצופים במטרה לחשוף אותם [את הצופים] לכל אזורי הטבע והאזורים ההיסטוריים, הדתיים והארכיאולוגיים בפלסטין, כמו גם אזורים אורבניים. נשתדל לחשוף את כל זה לפלסטינים שחיים בנכר בכל מקום בעולם ולכל ערבי ומוסלמי בעולם.⁷

כתיבת היסטוריה גיאוגרפית מקומית על חברון היא חלק מהתפתחותה של סוגה היסטוריוגרפית פלסטינית שאותה כינה ההיסטוריון בשארה דומאני (Doumani, 1992) "אישוש זהות" (שם, עמ' 92). היא החלה להיכתב בתקופת המנדט בידי אינטלקטואלים ואנשי חינוך פלסטינים. מטרתה הייתה להוכיח את "הערביות של פלסטין" כמשקל נגד לסירוב להכיר בזכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית ובזכותם ההיסטורית על הארץ. במסגרת סוגה זאת אפשר למצוא אוסף מגוון של חיבורים היסטוריים, למן סיפורי ערים, שנכתבו לרוב על ערי הולדתם של הכותבים, ועד מילונים ביוגרפיים מרובי כרכים וספרי גיאוגרפיה היסטורית.

הכתיבה על ערים ועיירות התפתחה בקצב מהיר לאורך המאה ה-20. היא באה לשיאה בכתיבה אינטנסיבית על היסטוריה של הכפרים בשנות ה-80 של המאה ה-20. מאמצים אינדיבידואליים וקולקטיביים לתעד היסטוריה מקומית נעשו אף בנפת חברון, בסעיר ובבני נעים. דומאני (Doumani, 1992) מאפיין כתיבה זאת בחובבנות ובאידיאליזציה רומנטית. יחד עם זאת, אפשר למצוא בהם היכרות אינטימית של סביבתם הקרובה ויכולת להפיק תכנים של זיכרון קולקטיבי מראיונות עם זקני העיר. מדריכי "ילא מענא" נשענים גם על ספרות מקומית זו ופועלים בהשראתה.

ההכרה בצורך לייצר ידע ולמפות את נכסי התרבות והמורשת נתפסת בעיני בעלי עניין במגזר התיירות והמורשת הפלסטיניים כמשימה דחופה. הם חשים כי נכסי המורשת

---

7 הראיון נערך בתאריך 30.9.2021 בערוץ הרדיו הפלסטיני Masader FM. <https://youtu.be/DLoIFWRtU-4>

שלהם נמצאים בסכנה חמורה בשל תהליכי ייחוד בעיר העתיקה של ירושלים, ואף בחברון ניכרת גם בספרי הדרכה לתיירים. הללו משקפים תחושה של דחיפות לייצר את הידע החסר על פלסטין ותושביה. הם שואפים למתג מחדש הן את חברון הן את פלסטין/ישראל – מרחב גיאוגרפי הנמצא בסכסוך מזוין מתמשך – כמוקד משיכה תיירותי עבור תיירים זרים. בו בזמן שואפים ספרי ההדרכה לתיירים לייצר ולציג את הזהות הלאומית הפלסטינית, כמו גם את המקום, ולבסס תמיכה בתביעתם של הפלסטינים לריבונות, תוך שיקוף מצבם תחת הכיבוש הישראלי.

מיזם הסיורים הדיגיטלי של קבוצת "ילא מענא" הוא חלק מהשיח המידעי המאפיין את התיירות הפלסטינית האלטרנטיבית. זו מבקשת להציע חוויה תיירותית החורגת מנרטיב היסטורי בלתי־אישי על אתרים היסטוריים, ולהציג אלטרנטיבה לתיירות הזרם המרכזי, הממוקדת בצליינים. היא מכוונת להצגת "פלסטין מבפנים", המזמנת מפגשים בין מבקרים לתושבים פלסטינים, במטרה להעניק לבאים אפשרויות להפקת ידע בלתי־אמצעי על נסיבות חייהם הפוליטיות והתרבותיות של מארחיהם (Alternative Tourism Group, 2005).

רובד נוסף של משמעות וייצוג בסיורי "ילא מענא" אכן קשור בייצור ידע פוליטי. הוא נועד לגיוס תמיכה בקרב פלסטינים וערבים ברחבי העולם, ולהציג באמצעות ידע ממקור ראשון את מציאות החיים בשטח הכבוש. הסיור ככלי פוליטי מאפשר למדריכים לקדם את נקודת מבטם ואת גרסתם למציאות החיים בחברון, והם ממסגרים את הסיור כדרך אותנטית להכיר מציאות זאת באופן בלתי־אמצעי. המתח בין השאיפה לייצר ידע על החיים תחת הכיבוש הישראלי ולהניע גיוס פוליטי לבין הרצון למשוך תיירים ומבקרים לעיר העתיקה של חברון משקף את המתח בין המטרות השונות העומדות בבסיס התיירות באזורי מורשת המצויים במחלוקת (ראו למשל את דיונו של ג'ונת'ן סקינר בסיורים הרגליים בעקבות "הצרות" במערב בלפסט, Skinner, 2016). מסיוריהם של "ילא מענא" בעיר העתיקה של חברון נעדר הממד החווייתי והחושי כמעט כליל, למעט הביקור בבית הבד ברחוב א־שלאלה החדש, שבו מייצרים שמנים ומוצרים שונים משומשום. בסיור זה אפשר היה לראות את מדריכי "ילא מענא" מתענגים על טעמה המתוק של עיסת השומשום. מדריכי "ילא מענא", כפי שאראה להלן, אינם פונים להנאות החושים כי אם לתחושת החובה, הפטריטיזם והערבות ההדדית של תושבי חברון החדשה וכלל הערבים, להצלתה של העיר העתיקה של חברון. הם פונים אל הזיכרון הקולקטיבי ואל תוכני הזהות המשותפת, המגולמים בשמות הנאמרים.

רכיב פרפורמטיבי בולט בקרב מדריכי "ילא מענא" הוא לבושם האחיד. השניים עיצבו סמל ליוזמתם כבר בראשיתה. הסמל כולל את מפת פלסטין עם שמה של הקבוצה בערבית ובאנגלית. בכל הסיורים מופיעים מועין ונועמאן בחולצות זהות הנושאות את הסמל. המערך הסמיוטי הנגלה לעיני העוקבים נבנה תוך יחס דיאלקטי בין אחדות כמו צבאית המאפיינת את הלבוש ואת הפרקטיקות של תנועת הצופים, לבין פרפורמנס הרפתקני של מטיילים המעורבים במסעות של גילוי וחקר. מועין ונועמאן אינם "משוטטים" בעיר; הם "סיירים" ההולכים לפני "המחנה", המעורבים גם במעשה של שיבוש פוליטי. המתח בין המעשה הרפורמיסטי לבין הפעולה המשבשת ניכר כאשר מגיעים השניים לסיור ולתפילת צוהריים ביום שישי במסג'ד אלאברהמי. בהגיעם, חיילת מג"ב הניצבת בשער דורשת מהם לפשוט את חולצותיהם בעת הבידוק הבטחוני בשל השם פלסטין המופיע בסמל הערוץ. השניים עורכים את הסיור כשהם לובשים את חולצותיהם במהופך ומתעדים את האירוע.

צעדות בעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל: מורשת, קיימות אורבנית ותיירות

העיר העתיקה של חברון, הכוללת בשטחה את מערת המכפלה/חראם אלאברהימי, משתרעת ממזרח למערב עמק חברון. המרכז ההיסטורי של העיר מחולק לשני אזורים: האזור סביב חראם אלאברהימי/מערת המכפלה, והאזור מזרח, המופרד מהראשון בוואדי. חברון הקדומה שכנה בתל רומיידה, השוכן על שלוחה מזרחית של ג'בל רומיידה, הגובל בעיר העתיקה מצידה הצפון-מערבי. ממצאים ארכיאולוגיים מתל רומיידה מעידים כי המקום היה מיושב החל מתקופת הברונזה הקדומה. היה בו יישוב עירוני מבוצר, מוקף בחומה מסיבית שכונתה "קיקלופית", עקב גודל האבנים. שרידיה נמצאים באתר (ארנון, 2021, 18-21). היישוב העירוני בתל רומיידה חדל להתקיים בתקופה הרומית והביזנטית, עבר לעמק חברון, והחל מהתקופה המוסלמית הקדומה התרכז סביב מערת המכפלה/חראם אלאברהימי. שכונותיה ושווקיה של העיר העתיקה נקראים על שם בעלי המקצוע שהתרכזו בהם, וכן על שם קבוצות אתניות ודתיות, כגון נוצרים, כורדים ויהודים. העיר מתייחדת באדריכלות ובסגנונות בנייה ממלוכיים ועות'מניים (AlJu'beh et al., 2009).

חברון היא עיר קודש לבני שלוש הדתות האברהמיות בשל מערת המכפלה המזוהה על-פי המסורת כמקום קבורתם של האבות והאימהות המקראיים. העיר העתיקה היא יעד עלייה לרגל לתיירות דתית שהלכה ופחתה החל מהאינתיפאדה הראשונה בשנת 1987, זאת

בעוד תיירות פוליטית, המציעה סיורים באתר המגלם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני, החלה להתגבש כסוג של צליינות חדשה (Kassis & Solomon, 2013, 241). העיר העתיקה של חברון היא "מקום מסופר" בכתבים דתיים, בריטואל ובטקסט, במדריכי טיולים ועל-ידי מדריכי תיירים ומבקרים, וכן במסמכים של אונסק"ו, המאשרים שנה אחר שנה את פעולה של העיר כאתר מורשת עולמית הנמצא בסיכון חמור.

פלסטינים מדירים את רגליהם מהעיר העתיקה של חברון/אלח'ליל, הנמצאת בשליטה ישראלית. תושבי חברון/אלח'ליל גם הם אינם מרבים להגיע אל העיר העתיקה. היהודים של העיר, וכן הדומיננטיות הישראלית בקביעת הסדרי התפילה, לצד הגבלות התנועה, הרחיקו את המתפללים מחרום אלאברהימי (מערת המכפלה). הם אינם מגיעים לאזור גם לצורכי תיירות ופנאי. נדרשות יוזמות מיוחדות והתארגנויות מצד אנשי הווקף, מנהלי המתחם, כדי להניע מתפללים להגיע לחרום. כך עולה למשל מכרוז שהתפרסם באתר הפייסבוק הרשמי של האתר, ושטח את קריאתו הדחופה של מנהל המתחם, שייח' ג'אן נחיד אל-רג'בי, אל תושבי חברון, לשוב ולפקוד את המקום ולתמוך בתושביה של העיר העתיקה העומדים איתן (צאמדין):

יש לעבות ולחזק את האזרחים הניצבים איתן בתוך הכיתור הביטחוני החריף ובתוך השערים האלקטרוניים ולחזק אותם בצורה חריגה ויוצאת מן הכלל בהשוואה לכל מקום אחר [...] על המשפחות של העיר אלח'ליל, מועצות העיר וקבוצות הצעירים שלה לקבוע קבוצות מטעמן, אשר שמן יהיה מגיני המסגד מקרב בני המשפחות, ולהפעיל תוכנית תקופתית לביקור במסגד, לדבוק במסגד ולהגן עליו.⁸

הקריאה הנואשת העולה מהכרוז של השייח' אל-רג'בי אינה ייחודית לאנשי הווקף. "הוועד לשיקום חברון" (Hebron rehabilitation committee), ארגון פלסטיני ללא כוונת רווח, הפעיל בשיקום ובשימור המורשת האדריכלית של חברון ובחידוש מרקם החיים האורבני באזור, משלב גם הוא בניסוח מטרותיו רטוריקה של הצלה. הוא קורא "לשיפור תנאי החיים של האוכלוסייה ואחדות בין העיר העתיקה והעיר החדשה".⁹ הוועד הוקם בצו של יאסר ערפאת בשנת 1996, על רקע הסכם חברון. פעיליו – אינטלקטואלים, מהנדסים

8 הכרוז התפרסם במאי 2022 בעקבות הנחת התשתית למעלית שנועדה להסדיר את גישתם של מתפללים יהודים למערת המכפלה, ועוררה מחאה פלסטינית עזה.

9 ראו מטרות הארגון ואסטרטגיות כפי שהן מנוסחות באתר הארגון: <https://www.hebronrc.ps/index.php/en/hrc/about>

ובוגרי האוניברסיטה הפוליטכנית בחברון – ביקשו לשקם את המבנים העתיקים והקורסים באזור ולאכלס את בתיו. עם היחלשותם של מנגנוני הרשות הפלסטינית לאחר כישלון הסכמי אוסלו, הם החלו לספק לתושבי העיר העתיקה שירותים חברתיים בתחום הדיור, התעסוקה והרווחה, וייעוץ משפטי בשל הפגיעה בזכויות אדם שהסבו המתנחלים (Al-Jubeih et al., 2009, 177–187).

אם יוזמות מורשת במרכזים היסטוריים ברחבי העולם הביאו לתהליכי ג'נטריפיקציה ולנטישתן של אוכלוסיות מוחלשות (De Cesari & Herzfeld, 2015; Herzfeld, 2016; Meskell, 2019) הרי שפעילותו של הוועד לשיקום חברון הביא לתוצאה הפוכה. המבנים והמתחמים המשופצים והמשוקמים הוקצו למגורי משפחות דלות אמצעים שהגיעו מחוץ לעיר העתיקה ומכפרי הסביבה. הדירות נמסרו למגורים ללא דמי שכירות. סוכנויות סיוע מקומיות וזרות תמכו ועדיין תומכות באוכלוסייה הענייה במשלוחי מזון, בטיפול רפואי ובאספקת שירותים. מצב דברים זה יצר סגרגציה כפולה בעיר העתיקה – קולוניאליסטית ומעמדית (De Cesari, 2019, 99–109). הריחוק והניכור בין תושבי העיר העתיקה והחדשה העמיקו. האחרונים החלו מדירים רגליהם מהמקום וחדלו לקיים קשרים חברתיים עם תושביו. לכל אלו נוספו התפרצויות של אלימות בין משפחות באזור, וכן פשיעה שהעידה על התרופפות שליטתה של הרשות הפלסטינית במקום ועל העדר ביטחון אישי.

חששם של תושבי חברון להגיע לעיר העתיקה משתמע גם מדבריו של באדר אל-דאור אל-תמימי, ראש איגוד התיירות בחברון ובעל חנות מזכרות בעיר העתיקה. הוא רואין על-ידי מועין ונועמאן בכניסה לרובע אלקזאזין. בדבריו ניכר הרצון לשנות את תדמיתה של העיר העתיקה. הוא קורא לפלסטינים לבוא וללמוד עליה בגופם, ולא מתוך דיווחים רחוקים.

כולם יודעים שלאזור הזה יש היסטוריה, מורשת ותרבות. לכל פינה באזור זה יש אצלנו חשיבות מדהימה. כלומר, כמו שאתם רואים האזור שלנו ובטוח אין בו שום בעיה. אנחנו מבקשים שבנינו ובנותינו יבואו. קוראים לזקנים שמלמדים את ילדיהם על ההיסטוריה של האזור הזה. האזור הזה מספר על תקופות היסטוריות שכולם מעוניינים לשמוע עליהן. כן, לכל מקום שאנחנו נמצאים בו יש סיפור. כל מקום שיש לו שם, שייך להיסטוריה מסוימת במקום הזה. ברור שאין חשש. במקום שוררים יציבות, ביטחון ושקט.

תמימי, השב ומרגיע את תושבי חברון כי לא נשקפת סכנה לביטחונם, מהדהד את תחושת הסיכון שחשים פלסטינים שאינם פוקדים את המקום. החשש לבקר בעיר העתיקה ותחושת

הניכור והזרות בקרב פלסטינים תושבי חברון רווחת גם בקרב מדריכי תיירים. ויקטור ניגרן (Nygren, 2014) תיאר את השניות המאפיינת את יחסם של מדריכי תיירים מחברון כלפי תושבי העיר העתיקה. בעוד בסיורים הם מציגים את הסבל המשותף לפלסטינים בגוף ראשון רבים, בשיחות פרטיות הם מתארים אותם כשמרנים ו"נחשלים", בעלי רקע עברייני, והם נמנעים מלבוא עימם במגע. העיר העתיקה נתפסת כמקום שעוברים בו ולא משתהים, מקום שאינו ראוי למגורים. המדריכים עצמם הם סוג של קבוצת תיירים החולפת על פני העיר העתיקה. כך למשל תיאר אחד המדריכים את מגעיו עם הסוחרים בשוק:

אני מכיר הרבה אנשים כאן, כמעט כל אחד אומר לי שלום, אבל אני לא רוצה להכיר אותם טוב מדי. אם יש איתך תיירים, חשוב שלא תעצור פעמים רבות מדי לשוחח פה או לשוחח שם. אתה צריך לעבור מהר ולא להיות ידידותי מדי עם אף אחד (שם, עמ' 63).

פעילותם של מדריכי "ילא מענא" מתרחשת בהקשר הפוליטי-חברתי המתואר לעיל. סיוריהם המצולמים, המתנהלים בשפה הערבית, הם חלק מהמאמצים לשקם את כבודם של תושבי העיר העתיקה. הם מבקשים לגייס קהלים, בראש ובראשונה בעיר חברון עצמה, ובקרב פלסטינים בישראל/פלסטין, ברחבי המזרח התיכון ובתפוצות, ולחדש את זיקתם לעיר העתיקה, כמו גם להפיח חיים במסחר ובתיירות במקום. פרקטיקת השיום מכוונת להצביע על הזיקות ההיסטוריות, המשפחתיות והרגשיות של החברונים למקום.

לצעוד משכונת באב א-זאווייה לרובע אלקזזאזין

הסיור ברובע אלקזזאזין¹⁰ הוא חלק מסדרת סיורים הנושאת את הכותרת "שכונות חברון העתיקה", ובכללה סיורים בשכונות הפנימיות שבעיר העתיקה ובאלו שהוקמו מחוץ למרכז ההיסטורי, אך מהוות באופן מסורתי חלק מסביבותיה האורבניות. רובע אלקזזאזין נמצא על דרך הנתיב הראשי בעיר העתיקה, המוביל אל מסג'ד אלאברהמי (Al-Jubeh et al., 2009, 76). הנתיב המתואר לעיל הוא המסלול שלאורכו מתנהל הסיור

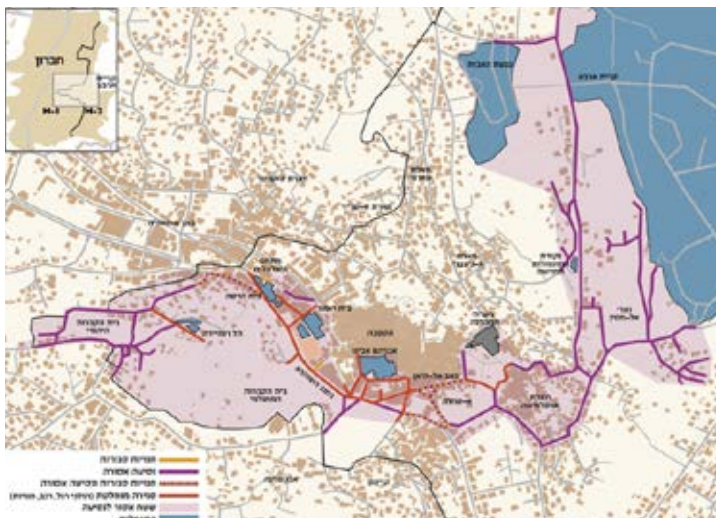
---

10 הסיור שודר לראשונה בתאריך 25.10.2021. <https://youtu.be/vbSYNBkT9kI>. צפו בו 2,348 אלף צופים. המפגשים עם סוחר העיר העתיקה של חברון/אלח'ליל נערכו ושודרו במשדר נוסף, בתאריך 24.12.2021. <https://youtu.be/tSYmx4bchiQ>

המודרך על-ידי מועין ומצולם על-ידי נועמאן. נידאל, המתלווה אל השניים בסדרת סטורים זאת, חולק עם הצופים ידע היסטורי ואתנוגרפי על העיר העתיקה.

צילומים של רובע אלקזאזין, הגובל ברחוב א־שוהדא ובהתנחלות אברהם אבינו, מרבים להופיע בפרסומים של אמצעי תקשורת זרים ובאלו של ארגוני זכויות אדם. הם מנציחים את רשת התיל הפרושה מעל הנתב הראשי, שנועדה להגן על העוברים והשבים ועל הסוחרים במקום מפני אבנים ופסולת המושלכות לעברם מההתנחלות. ייצוג חזותי זה היה לסמל הכיבוש הישראלי של חברון. רובע אלקזאזין – רובע הזגגים – בדומה לרובעים נוספים של העיר, נקרא על שם משלח ידם ההיסטורי של תושביה שעסקו בגגות ובניפוח זכוכית.

מדריכי הסיור ממלאים תפקידים שונים במהלך הסיור בשעה שהם מובילים את העוקבים בסמטאות העיר העתיקה. הם מתוכני ידע ותרבות, המשככים את חרדתם של העוקבים מפני הבלתי־ידוע. הדברים מקבלים משנה תוקף כאשר מדובר בחברון/אלח'ליל וברתיעתם של כלל תושביה הפלסטינים מביקורים בעיר העתיקה. מדריכי "לא מענא" מספקים ידע "מיד ראשונה" תוך היכרות קרובה עם נושאי ההדרכה ועם מושאיה.

תמונה 1. מפת ההגבלות על תנועת פלסטינים במרכז העיר חברון, בצלם, אוגוסט 2011. מקור המפה: אתר "מחסום ווטש"

הסיור מתחיל בשכונת באב א'זאווייה. הפתיח לסיור המצולם מציג מבט פנאופטי המבוסס על שורה של צילומי רחפן של העיר חברון. צילומי האוויר משולבים במראות האתרים, האנשים, ציוני הדרך והאטרקציות הייחודיות לאזור המתור. בנקודה הפותחת את הסיור נמצא השלט המכוון את המטיילים והמבקרים אל האתרים המרכזיים באזור: תל רומיידה, חראם אלאברהמי והעיר העתיקה.

מראשית הסיור אפשר להבחין בחלוקת תפקידי ההדרכה בין נידאל למועין. נידאל מהווה סמכות ידע ומתווך תרבות בעוד מועין מספק מסגרת פוליטית אקטואלית לסיור. נידאל הוא המחבר שמות, משפחות ומשלחי יד לחנויות ולחצרות, לבתים ולשווקים. הוא מספק מידע היסטורי ותרבותי, גיאוגרפי ואדריכלי. נידאל מזכיר מדי פעם את מקורותיו, הכוללים שיחות וראיונות שערך עם זקני העיר, המספקים ידע המבוסס על ניסיון אישי וזיכרון מקומי, וכן הוא מסתמך על מקורות כתובים. סיורי קבוצת "ילא מענא" בעיר העתיקה מסתמכים, בין כלל מקורותיהם, על ספרו הנושא את השם "השכונות בעיר העתיקה אלח'ליל בין השנים 1967-1987".¹¹

הסיורים בעיר העתיקה מבוססים על היכרות אינטימית של נידאל עם הסמטאות והשכונות. במהלך הסיור אפשר לראות כי אזכור שמות ומשפחות ממלא תפקיד מרכזי בהחייאה ובדמיון של החיים שהתקיימו בסמטאות הריקות מאדם ובחנויות הסגורות. הוא מבוסס על-ידע אתנוגרפי ופולקלורי על נסיבות השיום, ומאפשר למדריכי "ילא מענא" לייצג מרחב פוליטי אחר, וידע המתבסס על חוויה גופנית. "הצעדים האבודים" והשימושים במרחב משוחזרים על-ידי נידאל, מונפשים במצלמתו ובעריכתו של נועמאן, בעוד מועין הוא שמוביל את "העוקבים" ושואל עבורם. הסיורים מבקשים לשחזר את המקצבים האבודים של שוק הומה אנשים ושל מסלוליהם. בתוך כך מחברים המדריכים את הנקודות במהלך הסיור לרצף עלילתי אחד:

יש כניסה שנייה לרובע הזה שמובילה לכיכר אל-גראג'ת. לכניסה קוראים טלעת אל-תאנאניר [מעלה התנורים] בגלל התנורים הרבים שהיו במקום הזה. תנורים לכלי חרס או ניפוח זכוכית. הרובע או השוק הזה היו הומי אדם לאורך כל השנה, בייחוד כמה שעות לפני תפילת יום שישי ולקראת החגים. אם מישהו היה צריך להגיע מהשער

---

11 ראו ספרו על שכונות חברון/אלח'ליל העתיקה, המבוסס על מחקר אתנוגרפי ועל מקורות כתובים: بحر، نضال جبريل يعقوب كاتبة. الحارات العتيقة في مدينة الخليل العريقة: بين الأعوام 1967-1987م. الطبعة الأولى. 2018. تراث (بلدية الخليل).

הצפוני אל הדרומי או להיפך, נדרשו לו עשר דקות. עכשיו בשתי דקות אפשר להגיע מהשער הצפוני לשער הדרומי, וזה בגלל העדר תנועת אנשים וקונים.

תיאורו של נידאל את הצפיפות בשוק הומה האדם מאפשר לדמיין את המרחב האקוסטי של שכונת אלקזאזין, מרחב הנוצר משטף ותנועה מתמשכים של פעילות קולית, הנוצרת מצעדיהם של העוברים ושבים, מזיכרון המרקם והנוף הקולי של הרובע (LaBelle, 2019, 10).

חומרי הצילום שצולמו בשוק אלקזאזין, על הריק האנושי והשקט המאפיינים את האזור, הונפשו באמצעות מוסיקה רקע מדיטטיבית ומונוטונית, המלווה את הסיירים ואינה מאפילה על דברי ההסבר של המדריכים. מרחב השמע שנוצר בעת העריכה לא רק מיסך את הריק והדממה, אלא גם נסך רוגע בעת הצפייה, וסימן את האזור כמרחב נטול קונפליקטים, מקום שבו יכולים מבקרים ותיירים לבקר ללא חשש, בהתאם למסר שעורכי הסיור מבקשים להעביר לצופים ולעוקבים. יחד עם זאת, שיר הנושא של סדרת הסיורים המצולמים חושף את אופייה הפוליטי של היוזמה ואת זיקתם של המארגנים להתנגדות הפלסטינית. הפתיח המוזיקלי של הסדרה, המהווה גם את שיר הנושא שלה, ואשר ממנו נגזר שם המיזם "לא מענא ע-פלסטין", נלקח משורות הפזמון של "המנון השיבה" שחיבר האנסמבל המוזיקלי "תזמורת האמנות האסלאמית אל-יג'ד" (ההבטחה).¹² ההמנון מעלה על נס את זכות השיבה הפלסטינית לנוכח תוכנית השלום של הנשיא טראמפ (שכונתה בתקשורת באופן אירוני "תוכנית המאה").

פתיחים מוזיקליים, כמו גם שירי נושא, מהווים אריזה לסדרה, ומצהירים על הטון שלה ועל כוונותיה. הם מהווים, כפי שהראה איתי חרל"פ (2016, 22), סוג של פרה-טקסט (peritexts), מעין שער לטקסט הנמצא מחוץ לו אך מספק משמעות פרשנית לפתוב. "המנון השיבה" מספק מעין שער הרמנויטי לכל פרקי סדרת הסיורים המצולמים, גם אם הוא עומד לכאורה בסתירה לאווירה השורה בסיור המצולם והערך.

---

12 שורות מתוך הפזמון: *يلا امشوا معنا ع فلسطين ع فلسطين ودر ب الاقصى نادانا – متى راجعين متى راجعين.. يا لاله, צעדו איתנו לפלסטין, לפלסטין, ושביל אל-אקצא קורא לנו – מתי נשוב?, מתי נשוב? לביצוע השיר: <https://youtu.be/AIZ12nBjUoM>*

“עיר רפאים” – מורשת רדופה

הביטוי “עיר רפאים” הוא מטפורה המסמנת העדר (Edensor, 2013; Kuflinec, 1998; Sterling, 2014). אפשר לומר כי העיר העתיקה של חברון היא מרחב הָרְדוּף בִּזְיִכְרוֹן הגופני של שגרת היום־יום של האנשים שחיו בו, אלו שהותירו בו עקבות. דה סרטו (2012) [1980] תיאר את כוחם של השמות הפרטיים כך: “במרחבים המוארים לפתע באורה של תבונה זרה חוצבים השמות הפרטיים מלאי של משמעויות סמויות ומוכרות. שמות אלו יוצרים ‘מובן’; במילים אחרות הם מחוללים תנועות” (שם, עמ’ 226). כך הולך נידאל ומדובב שמות אנשים ומשפחות שגרו באזור. עצם אמירת השמות, גם ללא ציון משלח ידן, הוא מעשה של החיאה:

[רחוב זה נקרא] טלעת א־זאהד, על שם השייח מוחמד עיסא א־זאהד. מוזיאון חברון הועבר למבנה הזה, שנבנה ב־1898. הוא נקרא מלון אלח’ליל, אבל בשלב מסוים הפך הבניין הזה למפעל נעליים של משפחת נטשה. יותר ממשפחה אחת עסקה במקצוע הזה. משפחת קרק, למשל משפחת עאווי, משפחת חמורי, משפחת נטשה, משפחת עמר. היו כמה משפחות שעסקו במקצוע הזה. אנחנו עכשיו בכניסה לרובע אלקזאזין. משמאלנו יש את גשר הקשתות א־שלוּדִי. מובן שגרו כאן משפחות, כמו שלודי, ג’מג’ום, באדר, ועוד משפחות נוספות. מצד ימין ומצד שמאל היו חנויות שמכרו את כל המצרכים הבסיסיים כמו מצרכי מזון וכל שאר המוצרים [...] זה נקרא שוק אל־קסאבין שזה לְחֵאמִין [קצבים] או אל־קסבה. בשוק הזה תלו בשרים למכירה. במקום הזה היה עסק לריפוד שמיכות, מזרנים וכריות של החאג’ חמדי סלהב. כאן היה קצב ממשפחת באדר, כאן היה קצב ממשפחת זארי. היה קצב ממשפחת חמוז, יותר מקצב אחד ממשפחת זארי היו בשוק הזה. אדון זעתי כמובן, הוא אחד האנשים ששרדו בשוק הזה. הוא ירש את המקום מאבא שלו, הוא לא זז ממקומו.

תהליך השייח של מקומות בגיאוגרפיה העממית הפלסטינית, כפי שהראה עאמר דהמשה, הוא תלוי נסיבות. השמות שניתנו מהווים מענה לנסיבות מקומיות, אישיות, אזוריות והיסטוריות. המפה שמציגים מדריכי “ילא מענא” היא מה שמכנה דהאמשה בעקבות יגאל שוורץ “המפה הקטנה”, הניצבת לעומת “המפה הגדולה” של שמות היישובים בפלסטין כולה (דהאמשה, 2017, 336), מפה נגדית, המעלה על הדעת את שמות המקומות והסמלים שרוקמות נשים פלסטיניות במפות פלסטין שהתקיימה לפני 1948. תכי הרקמה, כפי שהראתה הגר סלמון, מייצרים סמלים אייקונים של מקומות, המהווים מעין ציווי לזכור

(Salamon, 2016). "המפה הקטנה" מתייחדת בדרך כלל בשמות השואבים את מקורם מעצמי הטבע – סלעים, ערוצי נחל וכד'. המרחב האורבני המצטייר מפרקטיקות השיום של מדריכי "ילא מענא" נשען על דמויות מקומיות ועל חיי היום-יום. הפלסטינים לא המציאו את שמותיהם במהלך דיון למדני, מסביב לשולחן, בניגוד למבצע הקרטוגרפי שניהלה "ועדת השמות הממשלתית" שביקשה לאכוף שמות עבריים ברחבי הארץ (בבנישתי, 1997).

הזכרת השמות במהלך הסיור אין בה כדי להחזיר את האנשים והחיים אל שכונת אלקזאזין, אך יש בה משום "תרגיל בשיבה" בדומה לסיורים שעורכת עמותת זוכרות בכפרים הפלסטיניים שנעקרו במלחמת 48. במהלכם מעורבות המשתתפות, פלסטיניות ויהודיות, בפרקטיקות גופניות של הליכה, האזנה לעדויות ותליית שלטים הנושאים את שמות הכפרים הפלסטיניים. "פרקטיקות של זיכרון והנצחה", כותבת נורמה מוסי, "מאפשרות לדמיין מרחב פוליטי משותף ועתיד אחר של אזרחות" (מוסי, 2018, 190). הזכרת השמות בידי נידאל במהלך הסיור נדרשת על-ידי מועין באופן פוליטי ליצירה של זיקות וקהילתיות חדשה בין שני חלקי העיר המפוצלת ולדמיון פוליטי שונה.

במהלך המסלול "כותבים" מדריכי "ילא מענא" גם את הסוחרים המעטים שנשארו בשוק אל תוך עלילת הסיור. המפגשים עם הסוחרים נערכים בפתח חנויותיהם. מועין, נועמאן ונידאל אינם פוסחים על אף חנות פעילה, ושוזרים את סיפוריהם של הנותרים בשוק על-פי תבנית אחידה החוזרת על עצמה. סך הכול נערכים במהלך הסיור שנים-עשר מפגשים כאלו. רשימת שמותיהם של הסוחרים נמסרת לעוקבים הן במידע שמצורף לסיור המצולם באתר היוטיוב, הן בכתוביות במהלך הצפייה.¹³ באמצעות מפגשים אלו הם לוקחים בעלות באופן זמני מידי השליטה הישראלית ומכוננים את מרחבי הנושאים של השוק לשורה של מקומות מובהקים ומסוימים. הגיאוגרף אי-פו טואן (Tuan, 1977; 1979) הבחין בין משמעויותיהם של המושגים מרחב ומקום. מרחב מופשט יותר ממקום. המרחב הבלתי-מובחן הופך להיות מקום כשאנו מכירים אותו טוב יותר ומעניקים לו ערך:

מקום הוא ישות ייחודית, יש לו היסטוריה ומשמעות. מקום מגלם את ההתנסויות והשאיפות של אנשים. מקום אינו רק עובדה שיש להסבירה במסגרת המרחב, אלא

---

13 הסיור שודר בהקרנת בכורה בתאריך 24.12.202, ראו הערה 11. <https://www.youtube.com/watch?v=tSYmx4bchiQ&t=229s>

מציאות שיש להבהירה ולהבינה מנקודת מבטם של אנשים שהקנו לה משמעות [...] המרחב הגיאומטרי הוא הבנייה תרבותית מתוחכמת ומאוחרת יחסית (Tuan, 1979, 378–379).

בעוד המרחב מסמן הפשטה גיאומטרית, המקום ייחודי ומסוים. כך לדוגמה, חנות הממתקים שירש האדון זעטר, שאינו מש ממקומו. תהליך "כתיבתם" של סוחרי השוק אל העלילה מתחיל בהשבת כבודם ובהכרה בשמותיהם, תוך הענקת משמעות לשיבתם במרחב הקורס. מועין ונועמן מתווכים את רובע אלקזאזין ואת סוחריה כמרחב סימבולי של התנגדות, היאחזות ועמידה איתנה (צומוד). הסוחרים הנאחזים במקום (צאמידין) מוצגים כמי שמוסרים את נפשם להגנה על חראם אלאברהמי, כמו גם על אופייה המוסלמי-פלסטיני של העיר העתיקה של חברון. מועין מזמין את העוקבים להצטרף אל הסוחר בשכונת אלקזאזין כדי להכיר את "תושביה המחזיקים מעמד, ואת סוחריה הזקנים הנכבדים המחזיקים מעמד למרות הכיבוש". המפגשים מתנהלים תוך צעידה על-פי דפוס החוזר על עצמו, של מעין ריאיון טלוויזיוני. הוא כולל פתיח שאלות המופנות אל הסוחר, הדהוד, וסיכום הדברים הנאמרים.

כך למשל מציג נידאל את חנותו של סנדלר, שהיא אחד ממקומות המפגש הראשוניים בשוק:

בעבר נחשבה חנות בגודל כזה לחנות ראשית וחשובה מאוד. מי שעלה בידו להקים בסטה ברובע אלקזאזין נחשב לסוחר חשוב. האדם הזה [מצביע על הסנדלר שבפתח חנותו נערך המפגש] נהיה לסמל ראשי של העיר העתיקה בחברון [מועין מהדהד את דבריו של נידאל].

מועין: האיש הזה באמת הפך להיות סמל של העיר העתיקה, סמל הצאמידין. אנחנו רוצים לערוך איתנו היכרות מהירה. [פונה אל בעל המקום] שלום לך ח'אג', כמה זמן אתה מחזיק בחנות הזאת?
ת': יותר מחמישים שנה.
ש': האם אתה עומד איתן?

ת': אני עומד איתן. אנחנו מחזיקים מעמד, כל החיים עד המוות, ברוך השם.
ש': לא לוחצים עליך לצאת, והמתנחלים לא רוצים שתצא?
ת': לא אצא, לא משנה מה יתנו לי.

ש': גם אם יתנו לך מיליונים? – תמורת כל הכסף בעולם – כלומר, אתה מעדיף להישאר מאשר להיות בארמון?
ת': ברוך השם.
[המצלמה מתמקדת במועין ובנידאל]
מועין: רואים אנשים טובים? אלה הם תושבי חברון שאנחנו גאים בהם. תושבי פלסטין שמחזיקים מעמד.

דפוס הראיונות אחיד, אך התכנים שעולים מהם שונים, וכך גם משך המפגשים ומסגורם. אפשר לראות כי מעמד הציבורי והכלכלי של הסוחרים משפיע על אופן הצגתם, על המסגור שניתן לראיונות עימם ועל פרשנותם. כך אשר לראשון המרוויינים בסיוור, באדר אל-ד'אור תמימי, ראש איגוד התיירות בחברון. דבריו נמסרים ללא פתיח וללא סיכום, ובניגוד לסוחרים אחרים, רצף דבריו אינו נקטע בשאלות. אפשר להבחין כאן ביחסי הכוח השוררים בקרב הסוחרים בשוק.

תשומת לב ניתנת למקומות שבהם אפשר להצביע על רצף של בעלות והיאחזות במקום. למשל, נוכח חנותו של הקצב הקשיש מר זכריה דופש, המוצג לעוקבים כ"קצב ותיק שלמד את המקצוע מאביו וסבו". כך ממסגרים מועין ונידאל את המפגש בחנות הממתקים של ראמי זעטרי, שאביו נפטר לא מכבר:

זו חנות ממתקי א-זעטר, שהייתה חנות ממתקים ומסעדה. חנות בת מאה ועשר שנים. ברוך השם. טוב, אני רוצה לשאול אותך. אנחנו עומדים היום, יום שישי לפני התפילה, בדרך כלל בבוקר יש תנועה מסחרית של אנשים שהולכים ובאים. זו הדרך הראשית בין החראם לבין מרכז העיר, מעל באב א-זאווייה. אין תנועה. מה מאפשר לך להחזיק מעמד כאן, בלי למכור כלום? אתה מצפה למשהו?

במהלך הראיון עוברת המצלמה לסירוגין בין ראמי זעטרי לבין תמונת אביו המת התלויה בירכתי החנות, ואל מגשי המאפים המתוקים מכוסי הנילון שאין להם קונים. לבסוף היא שבה אל מועין, המפיק את משמעות הראיון עבור העוקבים.

כפי שאתם רואים, המתנחלים היהודים בעיר העתיקה מנסים לגרש את האנשים. האנשים כאן בעזרת השם מחזיקים מעמד. הם לא מרוויחים, אבל כדי שימשיכו אנשים פלסטינים להחזיק במקום זה שהוא האדמה של כולנו, זה לא רק שלהם, זו אדמה פלסטינית של כל הפלסטינים.

המפגשים עם סוחרי השוק בשכונת אלקזאזין של חברון חושפים את מיקומם של מדריכי "ילא מענא" בעיר העתיקה כאורחים ומבקרים:

אנחנו אומרים לעוקבים היקרים, הנה העיר העתיקה בחברון. למה שלא תבואו לכאן? אנחנו באים פעם ופעמיים ועשר פעמים ואין פחד. זו אדמתנו. אנחנו מזמינים אתכם באשר תהיו, במפרץ, בפלסטין, איפה שתהיו, בואו לעיר העתיקה לבקר בעיר העתיקה ולהחיות אותה. תראו את הרחובות, כמה מצער! האנשים ויתרו על העיר העתיקה. בואו תתפללו בחראם אלאברהמי עם הילדים. בואו בתי ספר, אוניברסיטאות, ארגונים. תודה לכם.

ההשפעה הממשית של הסיורים על תנועת המבקרים בשוק אלקזאזין אינה ידועה. יחד עם זאת, הסיורים המצולמים בערוץ היוטיוב זוכים להתעניינות רבה, ואפשר להיווכח כי לערוץ מילוני צופים ואלפי עוקבים.¹⁴ מועין ונועמאן מציינים במיוחד את התעניינותם של עוקבים מאלג'יר ומטורקיה, וכן של עוקבים המבקשים להוסיף כתוביות באנגלית לסרטים (בחלק מהם אפשר להפיק תרגום אוטומטי).

סדרת המפגשים עם סוחרי השוק מציגה שורה של מקומות במהלך המסלול. השוק מגלם היסטוריה משפחתית ותרבותית וידע מקצועי העובר מדור לדור, אתר של פרהסיה ציבורית, עורך חיים כלכלי ומסחרי המשולב בחייהן של השכונות על הסמטאות והחצרות שבהן. השוק מוצג במידה רבה כמקור של זהות חברונית. הזיקות בין השוק, הרחוב והאנשים החיים בו, מתוארות על ידי AI-Jubei ושותפיו (2009) בפרסום אלבומי המתאר את המורשת האדריכלית של העיר העתיקה (מיוזמתו של "הוועד לשיקום חברון"):

אנו רואים קשר חזק מאד בין רחובות, שווקים ואנשים. מאפייניהם מעניקים תחושה עמוקה של שייכות. שלא כמו בעיר המודרנית, האדם אחראי ושולט בסביבתו ולא ההפך. רחובות העיר העתיקה מעניקים לתושביה תחושה של אישיות ואנושיות. קו הרקיע אף פעם לא גבוה מדי, ולעיתים רחוקות עליך להרים את ראשך כדי לראותו. שוטטות דרך העיר לעולם אינה משעממת או מונוטונית. קיימת [בה] המשכיות ויזואלית הנותנת למשוטט תחושת של אינדיבידואליות בקנה מידה אנושי, כמו גם את החוויה של היות בצומת דרכים בין עבר לעתיד" (שם, עמ' 126).

---

14 ראו הערה 2.

הדגשת קנה המידה האנושי לחוויותיהם ולתחושותיהם של תושבי המקום, כמו גם לאלו של הצועדים, מדגישה את הממד הגופני האינטימי והטקטי של חוויית הצעידה בעיר. אך גם כאן, כמו בסיוור המקוון, מיוצגת המציאות הגופנית המתווכת ממרחק באמצעות הצילומים הצבעוניים המעטרים את הפרסום ובעצם היות "מחבר".

עריכת הסרט גם היא אינה מסתפקת בצילומים בגובה העיניים ובקו המבט, ושואפת אל האופק כדי לייצר אמירה כוללת ומופשטת על טיבה של המציאות הנגלית לעיני הצופים. יתרה מזאת, בעזרת צילומי הרחפן היא שולטת במציאות זאת ומארגנת אותה מחדש. בכך היא מייצרת את האפשרות להיחלץ מכבלי העיר, מהמחסומים וממגבלות התנועה, ולשלוט בקו האופק הנמצא בשליטת אמצעי הפיקוח של הצבא.

המבט בגובה העין מאפשר לחוות את המקום באופן חושי וגופני. כך נוצר ידע של מקום, שאותו מכנה דה סרטו "ידע טקטי". הוא נובע מתנועתם של אנשים ונשים במסלולים, ומן השימושים שהם חוקקים במרחב. תנועתם ושימושיהם הם מעין "ידיעה גופנית שאינה יודעת". הייצוג של הידע הטקטי האתנוגרפי בסרט מאפשר להזדהות עם תושבי שכונת אלקזאזין ולעורר רגש ותחושת נוסטלגיה עם הנותרים בעיר העתיקה. מבט הרחפן מארגן את המרחב מחדש, הוא יוצר אומנם ניתוק רגשי, אך גם מצג של "עיר שחוכרה לה יחדיו". נוסף על כך, הוא ממחיש את זיקותיה החברתיות והדתיות של שכונת אלקזאזין, המהווה חלק בלתי־נפרד מחברון רבתי, למרות ההפרדה שכפה עליה הכיבוש הישראלי.

שניים מהמקומות במהלך הסיוור מגלמים בסיפורם את מערכת היחסים בין יהודים ומוסלמים, פלסטינים וישראלים, ובהם אדון בסעיף הבא.

חֶזֶק אֶל-פֶּאָר (خزق الفأر, חור העכבר): יהודים וערבים

ההתחקות אחר הסיפור המסופר במהלך המסלול חושפת את נקודות המבט ואת תחומי העניין השונים של הסיירים. בעוד נידאל מעוניין לחלוק את הידע ההיסטורי והאתנוגרפי שברשותו, מועין מעוניין במסגור פוליטי של המקומות במהלך המסלול והאירועים הקשורים בהם. האופן שבו בוחרים השניים לייצג את מערכת היחסים בין יהודים וערבים בחברון ממחיש הבדלים אלו.

המסלול שטווים מועין, נועמאן ונידאל במרחב מזמן מקומות הגדושים בזיכרונות, התנסויות גופניות וזיקות היסטוריות. מועין ונידאל מציגים אותם במהלך המסלול כסינקדוכות – חלקים המסמנים את השלם. ההגבלות על תנועתם של הסיירים בעיר העתיקה של חברון, כמו גם הרס החיים הפלסטיניים, אינם מאפשרים להם גישה אל השלם. אלו הם הסימנים שמזמנים מארגני הסיור למבטם של התיירים. שניים מהשמות במסלול זה מסמנים את מערכת היחסים בין ערבים ויהודים בחברון לאורך הדורות. נקודות אלו הן חֶזֶק אל־פֶּאָר, השער החסום אל שכונת היהודים ההיסטורית מלפני תרפ"ט, וכן אחת הכניסות לשכונת א־שייח', שם התחוללו עימותי דמים בין פלסטינים לכוחות הצבא הישראלי בתקופת האינתיפאדה השנייה.

השלט בסמטה, המורה את הדרך אל חֶזֶק אל־פֶּאָר, מכוון אל פתח מקומר, אך נידאל כופר בזיהוי, ומוביל את מועין ואת העוקבים אל שער נמוך ומקומר החסום בלבנים. לדבריו, השער נחסם כאשר הקימו את ההתנחלות אברהם אבינו. המשמעות המילולית של חֶזֶק אל־פֶּאָר היא חור העכבר. היה זה השער שהוביל לחראת אל־יהוד, שכונת היהודים, או "החצר", כפי שכונתה בפי תושביה. שמו של השער מגלם את מקורם של שמות מקומות בחברה הערבית־פלסטינית, השואבים את משמעותם, כפי שהראה עאמר דהאמשה, מחיי החברה הערבית בעבר. הם מספקים מידע על "מאפייניהם של האתרים, הטופוגרפיה המקומית, מקומות בעלי חשיבות בעיני החברה המקומית, מבנים חברתיים של הקהילות המקומיות [...] כמו גם אמונות ומנהגים, דרכי חשיבה וערכי מוסר" (דהאמשה, 2017).

השם "חור העכבר" מגלם באופן מטפורי את תצורת השער, וכן את מערכת היחסים שהתקיימה בין חברת הרוב המוסלמית בחברון לקבוצת המיעוט היהודית. השער הנמוך והחסום כמו מבקש לראות בו מעין פרשנות סימבולית, סמל למערכת יחסים של יהודים ופלסטינים בחברון לאורך הדורות. קיומו הצר והצנוע במידות עומד בניגוד בולט למתחם ההתנחלות המתנשא מעל השוק, לדגלים המתנוססים מעל בית רומנו ולשאר סימני הריבונות של השליטה היהודית־ישראלית. הכינוי הפיגורטיבי של הפתח, "חור העכבר", מצביע על קיומו ההיסטורי של מיעוט אתני־דתי. חסימתו של הפתח כמו מסמלת את מותה של האפשרות לקיום של ופחות אלים בין ערבים ויהודים בחברון עוד לפני הכיבוש וההתנחלות, עם מאורעות הטבח ביהודי חברון בתרפ"ט, והתגבשות התנועות הלאומיות. "חור העכבר" הוא נקודה במסלול הסיור, ההופכת לציון דרך או לחלק ממערך הסימנים שמפיק הסיור עבור עוקביו. סיפורו של נידאל בנקודה זאת אכן מתכתב עם המדרש הסמלי שהצעתי לעיל. הנרטיב שגולל נידאל בסיפורו מהדהד את האופן שבו מציגה

ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית את הסובלנות הדתית ואת השגשוג שזכו להם המיעוטים בקרב חברת הרוב המוסלמית עד להופעתה של התנועה הציונית (Litvak, 1994, 44).

נכתב פה [נידאל מקריא את השלט] "הכניסה לשוק הירקות מחזק אל-פאר". חזק אל-פאר הוא לא המקום הזה, חזק אל-פאר הוא שער. [פונה למועין] בוא נמשיך. השער נסגר כשבנו את ההתנחלות אברהם אבינו מאחורי החנויות האלה. זהו שער לאחד מרובעי חברון. בשנת 1929 היה רובע שנקרא הרובע היהודי, היהודים נחשבו לאזרחים פלסטינים. לפני הכיבוש, כמובן, לא הייתה עוינות ולא הייתה שנאה. סוחרים מוסלמים וסוחרים יהודים חלקו את בתי העסק שלהם. שררה ביניהם שכנות טובה, ואפילו יש ערבים ויהודים שהם "אחי הנקה", כלומר, אם יהודייה היניקה תינוק מוסלמי, או להיפך – אישה מוסלמית היניקה תינוק יהודי. היו צעירים מוסלמים שהתחתנו עם נשים יהודיות. זה קרה בעיר העתיקה. זה שער שמוביל לרובע היהודי. הייתה תקופה שלשער הזה קראו "חזק אל-פאר", "חור העכבר". כששאלנו את זקני העיר מה מקור השם, אחד מהם הסביר שהפתח קטן, ולכן קראו לשער הזה בשם הזה. אדם אחר סיפר לנו שהיה סוחר יהודי ממשפחת אל-פאר ושהייתה לו חנות במקום הזה. אם נבחן את שתי הגרסאות, שתיהן יכולות להיות נכונות. ב-1929 קרו "מאורעות אל-בוראק" בעיר ירושלים, ובעקבות המאורעות האלה נסגר הרובע היהודי. השער הזה נסגר בשנת 1983 או בשנת 1984, כשהכיבוש הישראלי בנה ליהודים התנחלות בלב העיר חברון.

נידאל מציג תמונה הרמונית של יחסי יהודים-ערבים שהתקיימו בעיר העתיקה בחברון, ומציג נרטיבים שהיו נפוצים בקרב הדור הפלסטיני שקדם לנפבה. תיאורו פוסח על אירועי הטבח בתרפ"ט. בתוך כך הוא מעמיד את הקהילה היהודית שחבריה מוגדרים כ"תושבים פלסטינים" אל מול היהודים שהתנחלו בלב חברון, שנוכחותם נאכפה בידי הכיבוש הישראלי. מועין, הממסגר את תיאוריו ההיסטוריים והאתנוגרפיים של נידאל בהקשרים פוליטיים ועכשוויים, מסב את תשומת ליבם של נידאל ושל העוקבים לרשת האייקונית התלויה מעל אזור זה של השוק הגובל בהתנחלות, ומבקש מהאחרון להסביר לעוקבים מה פשר רשתות התיל הפרושות מעל השוק הנמצא בלב שכונה פלסטינית.

מועין ונועמאן עוסקים גם הם בשיום. הם עושים זאת במקומות הקשורים במורשת ההתנגדות לכיבוש הישראלי. הם מזכירים את שמות הצעירים שנהרגו בעימותים עם הצבא. נקודה כזאת נמצאת באחת הכניסות לחראת א-שייח', הנמצאת ברחוב א-שלאלה החדש. מועין משלב בין הפוליטי להיסטורי, ומזמין את נידאל להוסיף משלו לנאמר. הוא

עצמו מחליף את תפקיד מורה הדרך בתפקיד העד. בעת העימותים בין הצבא לצעירים הפלסטינים התנדב מועין בתחנת העזרה הראשונה שהגישה סיוע לנפגעים, והיה עד ראייה למתרחש. מועין ונועמן מקדשים את המקום בתהליך של ריטואליזציה: מועין מוסר את עדותו, ונועמן עורך הסרט משלב בדברי העדות מוזיקה וצילומי חיילים הנושאים את גופת ההרוג. מתן העדות מערב את מועין בעבודה רגשית ופרפורמטיבית, שמטרתה למקד את תשומת הלב בו עצמו ובעדותו, והופכת אותו למושא "מבטו של התייר":

מועין: ברחוב זה מסרו את נפשם שהידים רבים במהלך העימותים עם הצבא הישראלי. מהבולטים שבהם הוא השהיד חמזה אבר־שח'ידם, שמסר את נפשו באינתיפאדת אלאקצא, כאן על הגג של הבניין הזה. כאן מאחורינו התרחש אחד הפשעים המתועבים ביותר בתולדות פלסטין. מות הקדושים של השהיד שאכר חסונה [פונה אל נידאל "אתה אפילו זוכר אותו"]. בדיוק בכניסה הזאת: נפילתו של השהיד שאכר חסונה [מועין מתאר אירועים שקרו באינתיפאדה השנייה, בשנת 2001], שאני זוכר אותו כמתנדב בתחנת העזרה הראשונה. היינו עומדים כאן בתחנת העזרה הראשונה ופה היו עימותים. העיתונאים באו וגררו את הציוד שלהם למעלה. שאלנו מה קרה? אמרו יש הרוג. אמרנו להם, בטוחים? אמרו בטוחים! למה? מה שקרה היה [אם אתה רוצה להסביר לנו, פרופ' נידאל]. הם ירו והרגו את השהיד שאכר חסונה. היה כאן כמובן המקום הידוע של חאג' מוחמד אל־קאעוד, אך הוא הורחק מהמקום. ארבעה חיילים [ישראלים] גררו את שאכר חסונה [פונה אל הצופים: "רואים את התמונה"]. ארבעה חיילים גררו אותו שהוא מדמם לאזור א־דאבויה לרחוב א־שוהדה, למחנה הצבא הישראלי.

חלוקת התפקידים בין מועין, נועמן ונידאל, הבאה לידי ביטוי בתיווך מידע ופרשנות, יוצרת לעיתים חוסר הלימה בין הסיפור לבין המסגור שניתן לו. השיבוש משקף את תחומי העניין ואת המטרות השונות של המדריכים. מועין ונועמן מעוניינים בייצור הידע הפוליטי על המקום בעוד נידאל מעוניין בהצגת ידע היסטורי ואתנוגרפי. נידאל אינו שותף בחניכת מחוז הזיכרון להנצחת חללי העימותים עם הצבא הישראלי. כאשר הוא מתבקש להוסיף משלו לקידוש המקום, הוא מוסיף מידע אתנוגרפי מקומי "מינורי" שאינו תורם לתיחומו המובהק של המקום כאתר הנצחה הרואי:

אנחנו עכשיו באחת הכניסות לשכונת א־שייח', עומדים על אחד הקמרונות העתיקים המפורסמים של השכונה. זו הייתה הכניסה משכונת א־שייח' לאזור באב א־זאווייה.

אל רחוב א־שלאלה החדש או ממנו אל השכונה. לשכונה מספר כניסות. כאן אנחנו בכניסה של מסעדת חאג' מוחמד אלקאעוד המנוח, מהמפורסמים בעושי החומוס והפול במחוז חברון. שכונת א־שייח' נבנתה בתקופה הממלוכית. אם ירצה השם, נקדיש לה פרק נפרד ונסביר את המקור לשם, את המשפחות שהתגוררו בה ואת אתריה החשובים. אם ירצה השם, נקדיש לה פרק, כי הסיפור שלה סיפור ארוך.

המעברים בין מסגור פוליטי לזה ההיסטורי והאתנוגרפי מאפיינים את המסגור הכרונולוגי הכפול של הסיור בהדרכת מועין, נידאל ונועמן. אפשר לראות כי הם ממלאים תפקידים שונים במהלכו, ועושים שימוש שונה בפרקטיקות של זיכרון. המסגור הכפול משקף מטרות ותפיסות ערך שונות. מחד גיסא, ההדרכה באה להבנות תודעה גיאוגרפית והיסטורית באמצעות הכרה במשאבים סימבוליים בנוף הלשוני, כפי שהראה ראסם ח'מאיסי (2018). אלו מתווכים בידי נידאל כזיכרון התרבותי הבא לגבש ולחזק סיפור מורשת מקומי ותמונת עבר. מאידך גיסא, בניגוד לנידאל, מועין עושה שימוש באסטרטגיות של הנצחה וזיכרון לצורך תכלית פוליטית, אקט של שיבוש המנכיח שוב ושוב את העבר הקרוב והמדמם של המקום. מועין נשען על ניסיון ועל חוויה אישית של אירועי האינתיפאדה השנייה שבהם נטל חלק. כך הוא מיישם בהדרכתו "אקטיביזם של זיכרון" (Gutman, 2017), ועל בסיס תהליכי ההיזכרות הוא מקדם מטרות פוליטיות. בעוד סיור המורשת מדגיש ומסמן את היבטי העבר הראויים לתשומת לב ולזיכרון, מועין ונועמן מפנים את "המבט התיירותי" לביטויי ההווה. תוך כדי כך מכוננים השניים מערכות שונות של סמלים וסימנים עבור המבקרים, בתקווה שיגיעו.

סיכום: נוכח עיני העוקבים

ההתחקות אחר המבט התיירותי שמכוננים מארגני הסיור בשכונת אלקזאזין העלתה כי הוא רצוף מתחים וכפילויות. אפשר היה לראות כי עלילת הסיור בשכונת אלקזאזין, שמטרתה החייאת החיים הפלסטיניים שהיו ואינם, נגללת מתוך המתח שבין המבט הפנאופטי מלמעלה לבין זה שמלמטה – מבט אינטימי וחלקי הנוצר מתוך הצעידה במרחב. השילוב בין מגוון המבטים לבין הזכרת השמות יצר מערך סמיוטי של אנשים, סימנים ומרחבים המהווים סינקדוכות לחיים שהתקיימו במקום.

סדרת מתחים נוספת שעלתה מן הסיורים ניזונה מהמטרות השונות, לעיתים הסותרות, המאפיינות סיורים באתרי מורשת באזורים של קונפליקט מזוין. מן הצד האחד ניכר הרצון לשקם את תעשיית התיירות ולהציג את העיר העתיקה כיעד תיירותי בטוח למבקרים. מנגד בולט הרצון לייצר ידע פוליטי ממקור ראשון, להעיד על מסכת ההתעמרות והפגיעה של המתנחלים ושל הצבא הישראלי בביטחונם האישי ובמרקם חייהם של תושבי המקום.

סתירה פנימית זאת בולטת ביתר שאת מאחר שהמדריכים נוקטים פרקטיקות זיכרון שונות ומייצרים נרטיבים מקבילים. נידאל מבקש לעצב בקרב הצופים והמבקרים העתידיים תודעה היסטורית וגיאוגרפית ומסתמך על עדויות וראיונות שערך עם זקני העיר, כדי לייצר סיפור מורשת מקומית וזיכרון תרבותי. מועין ונועמאן משתמשים בפרקטיקות זיכרון המשלבות עדות אישית וזיכרון תרבותי (כאשר הם משלבים צילומים של המאורעות) שמטרתם פוליטית, והם נועדו לחשוף את עוולות ההווה ואת מאורעות האינתיפאדה השנייה, שלהם היו עדי ראיה. המטרות השונות ופרקטיקות הזיכרון הכרוכות בהן מייצרות לא אחת נרטיב משובש, הנובע מהפער בין המידע הניתן לצופים על-ידי נידאל לזה הממוסגר על-ידי מועין, ולהיפך.

הסיור בשוק אלקזאזין אינו מציע לתיירים חוויית צריכה, המצלמה אינה מרבה להתמקד במרכולתם של הסוחרים, למעט עיסת השומשום בבית הברד של משפחת שאוור, שמארגני הסיור אינם מתענגים עליה ומדגימים את אופן צריכתה. שכונת אלקזאזין מסומנת כאתר של מורשת תרבות בהדרכתו של נידאל, וכזירה לסולידריות לאומית ומאבק פוליטי – בהדרכתם של מועין ונועמאן. לא בכדי פונה מועין בקריאתו לממסדים תרבותיים וחינוכיים, "ארגונים, בתי ספר ואוניברסיטאות", להגיע אל העיר העתיקה.

ההתחקות אחר פרקטיקת השיום שנקטו מדריכי "ילא מענא" מלמדת כי תפקידה המרכזי להנכיח את הזיקות החברתיות בין תושבי העיר החדשה לתושבי העיר העתיקה בחברון/אלח'ליל ולפוגג את הניכור שחשים פלסטינים כלפי התושבים החיים באזור השליטה הישראלי. השמות מגלמים קשרי שארות, זיכרון מקומי וגופני, פרקטיקות יום-יום, שהיו משותפים לתושבי חברון. תהליכי ההיזכרות והשיום מפקיעים זמנית שורה של מקומות מן ההקשר המובהק וההתחום של השליטה הישראלית, ותוך כך מבקשים לשחזר את המרקם האורבני שהתקיים בעיר העתיקה של חברון טרם הכיבוש הישראלי. אפשר לראות כי פרקטיקות השיום של מועין, נועמאן ונידאל מסתמכות על גיאוגרפיה פלסטינית עממית ומקומית, השואבת את שמותיה מזיכרון אנשים ומפעולותיהם במרחב.

מדריכי "לא מענא" מבקשים להקנות לסדרת המקומות, האנשים והפרקטיקות שפְּזָמָן הסיוּר מעמד של סימנים אייקונים. הסנדלר הקשיש הנאחז בסדנתו בשוק, חנות הממתקים של משפחת זעתי, עיסת השומשום שמכינים בבית הבד של משפחת שאוור, פרקטיקות הבנייה המסורתיות – כל אלה מסמנים את העיר העתיקה כאתר מורשת וכמקור לזהות מקומית ולאומית. תהליכי ההיזכרות וההערכה המחודשת מבקשים לייצר ייחודיות למקום, ולהקנות לו מעמד סמלי כאתר תיירותי המסמל זהות ומאבק לאומיים (Ashworth & Page, 2011).

מקורות

ארנון, נעם (2021). מערת המכפלה: תולדות האתר מראשיתו עד שלהי העת העתיקה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.

דה סרטו, מישל (2012 [1980]). **המצאת היומיום: אמנויות העשייה**. תרגום: אבנר להב. רסלינג.

דהאמשה, עאמר (2017). **מקום לדור בו ושם לו: קריאה ספרותית ותרבותית בשמות הערביים של הארץ**. דביר.

ויצמן, איל (2017 [2007]). **ארץ חלולה: ארכיטקטורת הכיבוש הישראלי**. תרגום: מתן קמינר. בבל.

ח'אלידי, רשיד (2010 [2006]). **כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה**. תרגום: איה ברורי. מכון ון ליר בירושלים, הקיבוץ המאוחד.

ח'מאסי, ראסם (2018). בין שיום מילולי לזיהוי במספרים: מחלוקת על זכויות קניין ועל התודעה במרחב היישובים הערביים. בתוך עאמר דהאמשה ויוסי שוורץ (עורכים). **שמות מקומות וזהות מרחבית בישראל-פלסטין**, 251–225.

חרל"פ, איתי (2012). **הטלוויזיה שאחרי – דרמה ישראלית חדשה**. רסלינג.

מוסי, נורמה (2018). להשקיף על נוף, לראות מקום ולקרוא לו בשם: על הסיוּרים של עמותת זוכרות. בתוך עאמר דהאמשה ויוסי שוורץ (עורכים). **שמות מקומות וזהות מרחבית בישראל-פלסטין**, 190–167.

פּוּירשטיין, אופיר (2007). עיר רפאים: מדיניות ההפרדה הישראלית ודחיקת רגליהם של פלסטינים ממרכז חברון. **בצלם – מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים**.

Al-Ju'beh, Nazmī (2009). *Old Hebron: The charm of a historical city and architecture*. Hebron: Hebron Rehabilitation committee.

Alternative Tourism Group (Bayt Sāhūr) (2005). *Palestine & Palestinians: Guidebook*. 1st English ed. Alternative Tourism Group.

Ashworth, Gregory & Stephen J. Page (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management* 32(1), 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.002>

Bowman, Glenn (2013). Nationalizing and denationalizing the sacred: Shrines and shifting identities in the Israeli-occupied territories. In Marshal Berger, Yitzhak Reiter, & Leonard Hammer (eds.). *Sacred Space in Israel and Palestine*. Routledge, 195–227.

Capineri, Cristina & Antoneilo Romano (2021). The platformization of tourism: From accommodation to experiences. *Digital Geography and Society* 2, Article 100012. <https://doi.org/10.1016/j.diggeo.2021.100012>

De Cesari, Chiara (2019). *Heritage and the cultural struggle for Palestine*. Stanford University Press.

De Cesari, Chiara & Michael Herzfeld. (2015). Urban heritage and social movements. In Lynn Meskell, (ed.). *Global Heritage: A Reader*. Wiley-Blackwell, 171–195.

Degani, Arnon (2014). They were prepared: The Palestinian Arab Scout movement 1920–1948. *British Journal of Middle Eastern Studies* 41(2), 200–218. <https://doi.org/10.1080/13530194.2014.884316>

Doumani, Beshara B. (1992). Rediscovering Ottoman Palestine: Writing Palestinians into history. *Journal of Palestine studies* 21(2), 5–28. <https://doi.org/10.2307/2537216>

Edensor, Tim (2013). Vital urban materiality and its multiple absences: The building stone of central Manchester. *Cultural Geographies* 20(4), 447–465. <https://doi.org/10.1177/1474474012438823>

Feldman, Jackie & Jonathan Skinner (2018). Tour guides as cultural mediators. *Ethnologia Europaea* 48(2), 5–13.

Herzfeld, Michael (2016). *Siege of the spirits: Community and polity in Bangkok*. University of Chicago Press.

Kuftinec, Sonja (1998). Walking through a] ghost town: Cultural hauntology in Mostar, Bosnia-Herzegovina, or Mostar: A performance review. *Text and Performance Quarterly* 18(2), 81–95. <https://doi.org/10.1080/10462939809366214>

Kassis, Rami & Ranjan Solomon (2013). The pilgrimages for transformation project: Shaping a tourism for peace with justice. In Lynda-Ann Blanchard & Freya Higgins-Desbiolles (eds.) *Peace Through Tourism*. Routledge, 241–252.

Kassis, Rami, Ranjan Solomon, & Freya Higgins-Desbiolles (2015). Solidarity tourism in Palestine: The alternative tourism group of Palestine as a catalyzing instrument of resistance. In Rami K. Isaac, C. Michael Hall, & Freya Higgins-Desbiolles (eds.) *Politics and Power of Tourism in Palestine*. Routledge, 37–52.

LaBelle Brandon (2010). *Acoustic territories: Sound culture and everyday life*. Continuum.

Larsen, Jonas (2014). The tourist gaze 1.0, 2.0, and 3.0. In Alan A. Lew, C. Michael Hall & Allan M. Williams (eds.). *The Wiley Blackwell Companion to Tourism*. Wiley, 303–304. <https://doi.org/10.1002/9781118474648.ch24>

Litvak, Meir. (1994). A Palestinian Past: National Construction and Reconstruction. *History and Memory* 6(2), 24–56. <https://www.jstor.org/stable/25618669>

Lock, Charles (1999). Michel de Certeau: Walking the via negativa. *Paragraph* 22(2), 184–198. <https://www.eupublishing.com/doi/abs/10.3366/para.1999.22.2.184?journalCode=para>

Meskill, Lynn (2019). Heritage, gentrification, participation: Remaking urban landscapes in the name of culture and historic preservation. *International Journal of Heritage Studies* 25, 996–998. <https://doi.org/10.1080/13527258.2018.1542334>.

Norum, Roger & Erika Polson (2021). Placemaking 'experiences' during Covid-19. *Convergences* 27(3), 609–624. <https://doi.org/10.1177/135485652110044>

Nygren, Victor. (2014). *Capital of resistance: Occupied Hebron as heterotopia*. M. A. thesis. Stockholm University. <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?dswid=-400&pid=diva2%3A775770>

Salamon, Hagar (2016). Embroidered Palestine: A stitched narrative. *Narrative Culture* 3(1), 1–31. <https://doi.org/10.13110/narrcult.3.1.0001>

Salazar, Noel (2014). Culture broker, tourism. In Jafar Jafari & Honggen Xiao (eds.). *Encyclopedia of Tourism*. Springer International Publishing.

Skinner, Jonathan (2016). Walking the falls: Dark tourism and the significance of movement on the political tour of West Belfast. *Tourist Studies* 16, 23–39. <https://doi.org/10.1177/1468797615588427>

Sterling, Colin (2014). Spectral anatomies: Heritage, hauntology and the 'ghosts' of Varosha. *Present Pasts* 6(1) 1–15. DOI: 10.5334/pp.57

Tuan, de Yi-Fu (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.

Tuan, de Yi-Fu (1979). Space and place: Humanistic perspective. In de S. Gale & Gunnar Olsson (eds.). *Philosophy in Geography. Theory and Decision Library*, vol 20. Springer, https://doi.org/10.1007/978-94-009-9394-5_19

Urry, John (2011). *The tourist gaze*. (2nd ed.). Sage.

Vanden Boer, D. (2020). Touristic entanglements: Settler colonialism, world-making and the politics of tourism in Palestine. Ph.D. dissertation. Ghent University. <https://biblio.ugent.be/publication/8677224/file/8677225>

רונית המיין, תושבת שדרות, דוקטורנטית העוסקת בנושא המורשת התרבותית של חברון/אלח'ליל בהנחייתם של פרופ' הגר סלמון וד"ר דני שירא בתוכנית לחקר פולקלור ותרבות עממית באוניברסיטה העברית בירושלים. מנחה במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ויהדות באוניברסיטה הפתוחה.

דוא"ל: ronit.hemyan666@gmail.com